

Взаємини М. Максимовича та В. Антоновича (До питання тяглості української історіографічної традиції)

Зміна (як, до речі, формування та розвиток) течій, напрямків і шкіл в історичній науці ХІХ ст., з характерними лише для них світоглядними традиціями та методами дослідження, не відбувається автоматично. Це складний, багатовекторний та суперечливий (через внутрішні протиріччя) процес, який об'єднував усіх без винятку фігурантів цього історичного дійства, що відбувалося на європейських теренах і мало широкий не лише науковий, але й громадський резонанс.

Пожвавлення, в різних проявах, інтересу до власної історії стало закономірною вимогою часу, що об'єктивно сприяло також удосконаленню наукового інструментарію (як шляхом подальшого розвитку власної історіографічної традиції, так і через оволодіння передовими здобутками світової гуманітарної науки). У ХІХ ст. погляди на історію змінилися. Тепер уже ніхто не хотів бачити в ній лише набір злочинів та помилок. Її почали розглядати як безперервний розвиток від первісного варварства до вищих форм демократії і моралі. Історію сприймали в цілому: у кожній стадії розвитку знаходили закономірність, у кожному хибному погляді – зерно істини і крок уперед. Модернізація як метод історичного пізнання була спростована. Тоді ж історія, відкинувши, принаймні, на рівні теоретичному, помилкові припущення та аналогії, стала повчальним стимулом до дій.

Варто погодитись з думкою Б. Крупницького, що в ХІХст. “історіографія, не дивлячись на спільні основні лінії, індивідуалізується. Національна лінія переважає універсальну. Кож-

ний історик є передусім репрезентантом своєї країни і свого народу. В основі історіографії європейських країн лежать не тільки загальні потреби свого часу, скільки загальні потреби часу своєї власної країни.”¹

Спільними зусиллями, свідомо і не усвідомлено, навіть зусиллями ворогів творилося середовище у якому формувалися нові засадничі принципи українства, як своєрідної форми національної ідеології, яка об'єднавши всіх (включно з колишніми супротивниками) дала новий стимул чергового самоусвідомлення на шляху до формування нації. Це обумовило те, що етнічні українці і ті, хто став на їх бік за переконанням, представники різних поколінь, суспільних і вікових груп, вихідці з різних регіонів, де мешкала українська спільнота, приречені були на співпрацю. Бажання усвідомити власну національну приналежність, не зважаючи на існуючі релігійні і світоглядні розбіжності, не сприйняття поглядів, а інколи навіть відверту особисту чи корпоративну ворожнечу, було домінуючим.

Тема особистих стосунків, співпраці, взаємних оцінок істориків різних поколінь, і особливо тих, що стояли біля витоків новітньої ідеології українства, стала надзвичайно актуальною. Не є виключенням у цьому зв'язку питання взаємин Михайла Максимовича та Володимира Антоновича, що були репрезентантами українства майже протягом всього ХІХст., і наукова та громадська діяльність яких сприяла виокремленню українського руху в осібну течію суспільної думки.

Хронологічні межі статті охоплюють період кінця 50-х-початку 80-х років ХІХ ст. Навіть основні віхи біографій учених та їх наукових поглядів свідомо оминаються, оскільки вони є загальновідомими. Основна увага буде акцентована на мало-відомих подіях і фактах, що віддзеркалюють рівень саме особистих стосунків, дають уяву про взаємні характеристики діяльності та оцінки поглядів.

Вікова різниця між Максимовичем та Антоновичем стано-

вила три десятиліття. Коли перший став ректором Університету св. Володимира, інший тільки народився. Михайло Олександрович здобув собі славу знавця української історії задовго до того, як Володимир Боніфатійович підготував свою першу працю в цій царині. Слід пам'ятати, що Максимович пройшов не простий шлях еволюції від романтизму до позитивізму. Зазначимо при цьому, що політична діяльність не стала для нього визначальною. На схилі літ він зізнавався О. Бодянському: "Університет здешний мне мало знаком в нынешнее время, да и нет охоты сближаться с ним и в него вглядываться. Не знаю, от старости что ли, чувствую себя утомленным и равнодушным к движениям современной общественной жизни; а может быть - и в ней самой мало привлекательного и радующего для состарившегося человека, принадлежащего прежнему поколению и времени. В Михайлогорской хатке моей я чувствую себя спокойнее и светлее, чем здесь. Туда, туда на простор и безлюдье!..."²

Антонович також пройшов значну світоглядну еволюцію, але вже як переконаний позитивіст. Почавши громадську діяльність (до участі в якій тяжів протягом всього життя) разом з патріотично налаштованими польськими студентами, він стане на українській бік. У своїх "Мемуарах" Володимир Боніфатійович згадував про становлення свого українства так: "Притуляючи слабкі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собою українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття моє – була не зайва вигадка"³

Першопочаткові знання Антоновича з української історії та суспільного руху були мізерні: "Скільки-небудь реальні історичні дані, - свідчив він, я мав тільки з книжок Скальковського "История новой Сечи" і "Наезды гайдамак". Про Кирило-мефодіївське братство, про Шевченка не доводилося мені чути ніколи ні слова".⁴ Сам Антонович з властивою, лише у деяких питан-

нях, відвертістю писав про своє знайомство з літературою, присвяченою історії України так: “Джерел до української історії було не багато в ті часи; “История Руссов” була заборонена. Я дістав її в рукописному виді у букініста на Подолі. За тим прочитав Бантиша, Маркевича і Рігельмана, літописи Граб’янки і Самовидця і накінець літопись Величка, котра дала мені багато знання і розуміння козацької епохи. За тим довелося мені прочитати три томи “Киевлянина”, що видавав Максимович, кілька томів “Молодика” харківського, та збірники пісень: Максимовича, Метлинського і Срезневського. Сими книжками в той час обмежувалися всі джерела для українофільства.”⁵ Отже, ми бачимо, що праці Максимовича входили до того невеликого кола джерел, що сприяли переродженню поляка на хлопомана і українофіла.

М. Максимович вперше дізнався про В. Антоновича, очевидно, через оточення, близьке до редакції “Основи” та з виступів останнього на сторінках щойно відкритого періодичного органу, що мали широкий громадський резонанс. 7 липня 1861 року Володимир Боніфатійович звернувся до редакції “Основи” з приводу публікації “Biblioteki Warszawskiey” про Богдана Хмельницького та “Gazety Polskiy” щодо перевезення домовини з тілом Шевченка.⁶ У відповідь на публікацію Антоновича надійшов лист Т. Падалиці (Зенона Фіша). Зав’язалася полеміка, результатом якої стала знаменита “Моя сповідь” Антоновича.⁷ У ній він чітко заманіфестував культурницький напрям своєї діяльності, а не голе політиканство: “Я могу стараться изучать и заявлять, по мере понимания, нужды народа, степень его развития, его потребности, могу способствовать его образованию, - но навязывать ему что-нибудь задуманное мною а ргіогі я никогда бы не решился”. Автор образно змалював свій шлях до українства. Сповідь завершувалася словами, які стали епіграфом до усього подальшого життя Антоновича: “...Надеюсь, что трудом и любовью заслужу когда-нибудь, что украинцы при-

знають мене сином свого народу, так як я все готов разделить с ними.”

Особливе місце у житті і науковій творчості Володимира Антоновича посіла діяльність в якості головного редактора Київської комісії для розгляду давніх актів (1863-1883). Протягом усього часу своєї праці в Комісії він видав дев'ять томів “Архива Юго-Западной России”, де більш ніж на 4000 сторінках було видруковано 2220 актів (з 8000 відібраних ученим). Навіть ця проста статистична інформація не може не вражати. Особливо якщо врахувати складності архівного пошуку, відбору, копіювання і звірки документів, написаних старим письмом, різними (часто неймовірно важкими для прочитання) почерками і мовами. В основу всіх тематичних томів АЮЗР були покладені документи актових книг українських міст, що на той час зберігалися в Архіві давніх актів у Києві.⁸

Першим Антонович підготував і видав (1863р.) том про козаків, де було вміщено 111 документів за 1500-1641 рр. з авторською передмовою, в якій аналізувалися проблеми походження, сутності та історичного розвитку козацтва. Робота відразу потрапила у поле зору Михайла Максимовича, який відреагував на неї своїми “Историческими письмами о козаках приднепровских”, які друкувалися протягом 1863-1865 років і адресувалися Голові Тимчасової комісії М. Юзефовичу.⁹

Михайло Олександрович дякував Юзефовичу за книгу, яку він з задоволенням прочитав “и весьма ею усладился”.¹⁰ Він характеризував її як “важное приращение для истории козацкой Украины, в той именно ее половине, которая особенно нуждается в современных актах для своего пополнения и поправления”.¹¹ Рецензент також досить високо і позитивно оцінює вступну статтю упорядника актів, яка на його думку презентує “собою обильное новыми подробностями обозрение исторической судьбы нашего южнорусского козачества до Богдана Хмельницкого”.¹² Але читаючи статтю з великою цікавістю, він

разом з тим вважавав, “что она была бы гораздо лучше...если бы вполне отвечала своему заглавию..., то есть если бы автор представил в ней собственно те выводы, какие из данных актов получаются для истории. Но ему захотелось предпослать свой собственный взгляд на происхождение козацкого сословия в Приднепровской Руси и провести этот взгляд через все содержание актов”.¹³

Не сприйняття загальної концепції походження і розвитку козацтва, запропонованої Антоновичем, зумовило, власне, появу рецензії у формі листів Максимовича до Юзефовича. Власний погляд історика-початківця видався маститому тоді вже вченому таким, що не відповідав історичній дійсності оскільки “почти все тогдашние лица и события, - на його думку, - являются тут или не в своем виде, несвоевременно, или неуместно; таким образом весь первый период нашего козачества – до гетмана Косинского (до 1591 года), и без того уже затемненный произволом прежних летописцев, покрывается новым туманом”.¹⁴ Своїми т. з. історичними листами про козаків Максимович черговий раз засвідчив свою глибоку особисту обізнаність з документальною складовою української середньовічної історії. Звичайно, що перші дослідження Антоновича з історії України мало певні недоліки, на які і було звернено увагу в рецензії Максимовича. Володимир Боніфатійович визнав, згодом, правомірність частини зауважень свого, більш досвідченого на той час, колеги по цеху.

У 1865 р. газета “Киевлянин” (№91-92) опублікувала статтю В. Антоновича, присвячену Данилу Братковському – одному з діячів Луцького братства. Михайло Максимович, якого давно цікавила тема православ'я на Волині, написав невелике дослідження про Богдана Братковського у формі листа до Антоновича.¹⁵ Він просив Володимира Боніфатійовича допомогти розібратися, хто така Ганна Гулевичівна, дружина мозирського маршалка Стефана Лозки, засновниця Київського Богоявлен-

ського братства. Київський учений відреагував на лист і виконав прохання Максимовича подальшими дослідженнями про Данила Братковського на сторінках "Архива Юго-Западной России", багато томів якого готувалось ним особисто. Згодом він опублікував розвідку про опального поета, де прослідкував його родовід, окреслив парламентську діяльність, зносини з гетьманом Мазепою, охарактеризував єдину книгу поета, що вийшла у Кракові 1697 р., коментував останні події життя Братковського перед стратою.¹⁶ На цьому етапі Антонович користувався вже ширшою джерельною базою ніж та, що була доступна свого часу першому ректору Університету св. Володимира. Саме тому Максимович звертався за роз'ясненнями до Головного редактора Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, який поступово перетворювався на одного з найкращих знавців документального матеріалу з історії України.

Збільшенням родини (у 1864 і 1865 роках народилися дві доньки) Володимира Боніфатійовича змусило шукати додаткових заробітків або більш високооплачуваної посади, ніж місце Головного редактора Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. У 1865 р. він спробував улаштуватися вчителем польської мови в російську гімназію м. Холма, де навчалися уніати. Подання директора Хомської учбової дирекції розглядалося в канцелярії губернатора Царства Польського, з якої був відправлений запит у секретну частину канцелярії Київського губернатора. З'ясувалося, що ім'я Антоновича фігурує у трьох справах: 1861 р. (про поїздки його з Тадеєм Рильським), 1865 р. (про київські недільні школи та діяльність "Громади") і того ж року (стосовно участі у змові та підготовці заколоту). "По всем этим делам, - дав висновок київський губернатор, - не обнаружено нечего к обвинению Антоновича; потому к определению его учителем в Холмскую гимназию препятствий не представляется".¹⁷

Однак Антонович до Холма не поїхав. Виникає питання, хто

чи що стало на заваді цьому переїзду? Вочевидь, не останню роль відіграла позиція Максимовича, який не хотів втрачати для Києва молодого, перспективного науковця, що розпочав професійно і плідно працювати над питаннями середньовічної української історії. Тож спробуємо обгрунтувати висловлене припущення про особливу (якщо не вирішальну) роль Михайла Олександровича у т. з. “холмській справі” Антоновича.

Відомо, що Михайло Максимович уважно стежив за науковим становленням молодого дослідника, цікавився успіхами, писав рецензії на його праці, запитував у своїх київських знайомих і кореспондентів про його особисте життя та подальші наукові плани. Одержавши інформацію про можливий переїзд Володимира Боніфатійовича до Холма, відставний професор звернувся до Петра Лебединцева з проханням (чи швидше пропозицією – рекомендацією), яка зафіксована в листі від 24 листопада 1865 року. Суть пропозиції зводилася до наступного: “...можно бы позаботиться о том, чтобы Антонович не перемещался в Холм, а был удержан в Киеве прибавкою жалования: без него совсем пропадает обанкротившаяся временная комиссия...”¹⁸ З наведеного письмового послання можна зрозуміти наскільки високо оцінював Максимович археографічну діяльність випускника історико-філологічного факультету Університету св. Володимира.

Слід зазначити, що протягом десяти років свого життя, починаючи від 1864 р., М. Максимович співробітничав з “Киевскими Епархиальными Ведомостями”, редактором яких був П. Лебединцев. Співпраця зблизила їх, тим більше, що наукові інтереси вчених збігалися: обох цікавила історія України, зокрема Києва. Восени 1864 р. Михайло Олександрович вирішив, що зиму проведе в Києві. На той час “Киевские Епархиальные Ведомости” вважалися одним з найцікавіших видань і він вирішив налагодити співпрацю: з одного боку “любя здавна старину Киевской Руси, а особенно церковную, и имея в запасе неко-

торые сведения и замечания по этому предмету”, а з іншого – співробітництво давало можливість бодай трохи покращити матеріальний стан ученого, оскільки жити на 760 р. пенсії в рік було дуже складно. 30 квітня 1864 р. Максимович написав листа до редакції часопису з пропозицією співпраці, приєднавши на додаток статтю “Нечто о Межигорьи”. Так зав’язалося його листування з П. Лебединцевим, що переросло в довготривалі товариські стосунки, які не припинялися до останніх днів життя Максимовича.¹⁹

Знаючи про інтерес піонера українства до особи Антоновича, протоієрей Петро Лебединцев, який тоді активно листувався з Михайлом Олександровичем, інформував літнього вченого про наміри Володимира Боніфанійовича. У листі від 16 січня 1866 року з Києва він писав: “Антонович уже определен в Холм, но его вовсе не намерены выпускать из Киева, так как скоро ожидается утверждение новых штатов Комиссий”.²⁰

У свою чергу Максимович сповіщав П. Лебединцева про важливі для нього новини, які привіз на Михайлову Гору якийсь Федоров, що прибув з Канева. Гість розповів про київські події, з яких особливо радісною для нього була – “назначение шести тысяч на временную комиссию. Исполать им за это и поможи им Боже, при таком вороте, благоуспешно и обильно черпать воду целующую из неистощимого кладезя старины – архива центрального и проч...”²¹ І далі резюмує, що за подібних обставин “уже и грешно было бы не удержатъ в Киеве Антоновича, как главного водочерпия”.²²

22 березня 1866 року Петро Гаврилович, з властивим лише йому піднесенням та натхненням, вітав Максимовича з християнським святом, бажав, щоб Господь укріпив його сили “для блага исторической науки, для которой Вы, кажется, один трудитесь на лице нашего исторического юга России”.²³ Потім він з радістю сповіщав, що “Антонович остается в Киеве. Брат написал Витте, что назначение его нужно считать несостоявшимся.

Таким образом, Ваше желание исполнится для блага Комиссии; дай Бог, чтобы оно было и для блага самого Антоновича.”²⁴ Слід зазначити, що брат Петра Гавриловича Феофан Лебединцев відомий український церковний і громадський діяч, історик, педагог, редактор першого в Україні історичного часопису “Киевская старина” (1882) в 1864-72 роках очолював Холмський учбовий округ і тому мав реальну можливість вплинути на вирішення питання працевлаштування Антоновича в Холмі.

4 березня наступного 1867 року Михайло Максимович сповіщав О. Бодянського з Києва, що від нього вимагають повернення великої книги київських актів, яку він залишив Осипу Максимовичу в Москві. “Так вы, буде угодно, пользуйтесь ею месяца два еще, да в мае и вышлите ее на мое имя в Золотоношу, а я будучи здесь в июне, передам ее по принадлежности”²⁵ Він радів, що “Комиссия Киевская получила наконец окладу шесть тысяч, и на первуй раз напечатает Антонович новый том “Архива Юго-Западной Руси” о дворянских здешних родах, а потом продолжение козацких актов (Палиевского времени)”²⁶ Можливо актова книга, що перебувала у О. Бодянського, потрібна була В.Антоновичу? Поки-що питання залишається без відповіді.

Підтримуючи приятельські стосунки з М. Юзефовичем (саме йому адресувалися знамениті “Исторические письма о козаках приднепровских”), що був незмінним Головою Київської археографічної комісії протягом 1857-89 років і мав авторитет та вплив в урядовому середовищі, Максимович міг через нього сприяти кар’єрному росту Антоновича. Михайло Олександрович розумів, що “здешняя комиссия состоит в особе председателя Юзефовича; он владыка полномостный”²⁷ Слід зазначити, що саме Юзефович (як це не парадоксально з огляду на одіозність постаті гонителя українства) багато допоміг Антоновичу на першому етапі його наукової кар’єри.

Наведені вище факти свідчать, що Михайло Максимович

відіграв далеко не останню роль у тому, що Володимир Антонович залишився жити в Києві. Завдяки його старанням Володимир Боніфатійович продовжив роботу на посаді Головного редактора Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яку посідав впродовж 1864-80 років, зробивши виданнями Комісії вагомий внесок у становлення української археографії та інших, суміжних з нею, наукових дисциплін.

В. Антонович, звичайно, був послідовником М. Максимовича та інших збирачів українського фольклору у сенсі розуміння необхідності вивчення і популяризації усної народної творчості. Але його спільне з М. Драгомановим видання історичних українських пісень ґрунтувалося на дещо інших принципах – домінуванні засад позитивізму. Нове покоління укладачів пісенних збірників сприймали позитивізм як науковий метод пізнання за допомогою перевірених фактів, які детермінують певне явище, з'ясовують його генезу. Посилений критицизм, своєрідна ревізія висунутих раніше положень, перевірка їх фактами, історичними документами, а відтак і перевірка самих документів – це один з критеріїв, що на думку Ярослава Гарасима відрізняло фольклористів – “позитивістів”, якими були В. Антонович та М. Драгоманов, від “романтиків” на зразок М. Максимовича. Своєрідною хронологічною віхою, що знаменувала початок тієї позитивістської “прискіпливості”, він вважав саме вихід в світ двох томів “Исторических песен малоруського народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова” протягом 1874-75 років, де було взято під сумнів автентичність низки історичних пісень і дум, а на зміну загальним твердженням про твори фольклору, як історичні документи, започатковано встановлення ступеня, міри історичності твору усної народної словесності шляхом зіставлення зображених подій у його тексті з історичними документами про ці події. Зазнала критики й романтична, надто загальна метафора положень про специфіку національної ментальності типу “націо-

нальний дух” тощо.²⁸ Позитивісти, а разом з ними В. Антонович та М. Драгоманов, вимагали у цьому аспекті точності: на твори якого жанру найбільший вплив мав національний характер народу; автохтонні ці твори чи мотиви у них мандрівні; як виявилась національна ментальність народу у певних історичних подіях і т. д.

Київська громада перетворила процес підготовки та реалізації свого етнографічного проекту в загальну, всеукраїнську справу. Сотні збирачів фольклору та власників уже записаних зразків української народної творчості з обох берегів Дніпра відгукнулися на заклик Громади до співпраці і направили наявні у них матеріали до Києва. Серед пісенних збірників, які були використані упорядниками під час підготовки обох томів історичних пісень, зустрічаються і матеріали передані М. Максимовичем. Йому, на жаль, не довелося побачити опублікованими “Исторические песни малорусского народа...”, що мали значний науковий та політичний резонанс. Михайло Грушевський у статі “Пятдесят лет “Исторических песен Малорусского народа” Антоновича і Драгоманова” високо оцінював видання, виділяючи його серед ряду інших українських етнографічних публікацій ХІХ ст. На його переконання це “не був звичайний собі збірник етнографічного матеріалу – хоч-би й коментованого. Се мала бути історія українського народу, розповіджена ним самим в поетичній формі”.²⁹

Традиція видання кращих зразків української пісенної творчості, започаткована М. Максимовичем, продовжилась виданням “Исторических песен малорусского народа” за редакцією В. Антоновича та М. Драгоманова, які зуміли фахово упорядкувати видання, визнане науковцями, і поставити його на службу українській справі. Декілька поколінь українців, за умови відсутності власної держави, знаходили у цих книгах насагу для боротьби. Історичні пісні, видані Антоновичем та Драгомановим в умовах нових політичних реалій другої половини ХІХ ст.,

виконували ту саму функцію (об'єднання всіх українців, їх самоусвідомлення та пробудження), що і пісні підготовленні свого часу М. Максимовичем.

В. Антонович брав активну участь у підготовці та виданні зібрання творів М. Максимовича у 3-х томах, що і донині є найповнішим виданням спадщини "старого українця" в царині гуманітарних наук. Питання про видання повного зібрання творів Михайла Максимовича чи не вперше було порушено 18 листопада 1873 року на загальному зібранні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Тоді учасники засідання підтримали позицію П. Житецького про те, щоб зібрати в бібліотеці Відділу всі праці Максимовича. Зустріла також підтримку думка К. Феофілактова, про те, що "на обязанности Отдела лежит изыскание способа к изданию сочинений М. А. Максимовича, так как для дальнейших исследований необходимо иметь ввиду труды такого предшественника; при том сама оценка этих трудов станет вполне возможной только после издания собрания сочинений М. А. Максимовича, разбросанных во многих периодических изданиях за полстолетие, причем многие из них стали библиографической редкостью".³⁰

У свою чергу П. Чубинський, підтримуючи ініціативу К. Феофілактова, вважав, що це видання цілком можливо здійснити спільними зусиллями Південно-Західного відділу та Київської Археографічної комісії. Для реалізації висловлених пропозицій збори ухвалили: "озаботиться собранием в библиотеку Отдела сочинений М. А. Максимовича и затем, вполне разделяя предложение К. М. Феофилактова, Отдел избрал по этому вопросу комиссию из членов: К. М. Феофилактова, А. С. Роговича, М. П. Драгоманова, В. Б. Антоновича, П. И. Житецкого, М. М. Левченка и П. П. Чубинского".³¹

3 жовтня 1875 року Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства на своєму засіданні заслухав пропозицію Голови відділу Володимира Боніфа-

тійовича Антоновича про публікацію “полного собрания ученых сочинений покойного М. Н. Максимовича”.³² Тоді ж було оголошене колегіальне рішення “принять на себя это издание и назначить комиссию из среды своих членов, которой поручить составить доклад о программе предполагаемого издания. В состав комиссии избраны были действительные члены отдела: А. С. Рогович, П. И. Житецкий, В. П. Науменко, И. С. Сребницкий, О. Г. Лисицин и В. Б. Антонович”.³³

Вже 17 листопада новостворена комісія винесла на розгляд чергового засідання Відділу товариства пропозиції стосовно засад майбутнього видання творів Максимовича. У них, зокрема, зазначалося: “Комиссия полагает приступить к изданию сочинений М. А. Максимовича на следующих основаниях:

1) В издание должны войти, по возможности, все сочинения М. А. Максимовича, за исключением:

а) Тех сочинений по естественным наукам, которые в настоящее время не имеют уже значения ни для науки, ни для истории ее развития в России.

б) Этнографических сборников песен, как материала, вошедшего уже в позднейшие аналогические сборники; при чем критические и исторические комментарии к песням, представляющие небольшие заметки и статьи по истории и этнографии, будут отнесены в соответствующие отделы и сохранены в них.

в) Популярно-педагогических изданий, имеющих исключительно практический характер (“Книга Наума о великом Божьем мире”, “Краткий букварь для русского народа”).

г) Статей, изданных сначала отдельно, но вошедших потом в виде глав в другие, более обширные сочинения.

д) Мелких заметок, имеющих только временный, случайный характер, если таковые встретятся.”³⁴

Цілком доречною, на нашу думку, була постановка питання про включення до запланованого зібрання творів видатного

вченого-енциклопедиста як природничих, так і гуманітарних праць. На жаль, через низку причин, цьому задуму не судилося бути реалізованим. Але першопочатково планувалося, що видання за змістом буде поділене на шість відділень: I-природничі науки; II-статті філологічного змісту; III-статті з історії російської словесності і російської бібліографії; IV-праці з історії, археології та історичної географії; V-статті з етнографії; VI-матеріали для біографії М. Максимовича (белетристика, листування, промови і т. п.). Означені відділи зголосилися редагувати члени Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Важливим, з точки зору розуміння характеру теоретичного обґрунтування критеріїв майбутнього видання і змісту книг, стало третє положення засад, вироблених робочою комісією. У ньому, зокрема, зазначалося, що унаслідок багаторічної і різнопланової наукової діяльності М. Максимовича його статті “представляют такое разнообразие, при том многие из них до того незначительны объемом, при всей серьезности и научной важности своего содержания, что комиссия не находит возможным издавать их в хронологическом порядке их составления или выхода в свет”.³⁵ Тому хронологічний метод, на думку комісії, “гораздо удобнее для освещения личности автора, но он представлял - бы такое усложнение для пользования изданием с научной целью, что комиссия считает более целесообразным группировать статьи по отделам и в каждом отделе по содержанию. На каждой статье, по возможности, будет обозначено время ее составления, а в опыте биографии автора будет указана хронологическая связь между статьям”.³⁶

Відділ Російського географічного товариства погодився з викладеною програмою, її аргументацією і прийняв останню за теоретичну основу при підготовці до видання творів М. Максимовича. Зібравши усі доступні статті, комісія “распределила их по отделам и затем приступила к изданию первого тома, в состав

якого вошли сочинення історического содержания. Редакция этого тома поручена была В. Б. Антоновичу”.³⁷

Так В. Б. Антонович як Голова Південно-Західного відділу Російського географічного товариства і член робочої комісії з видання повного зібрання творів М. О. Максимовича, що ініціював її створення, став наприкінці 1875 р. редактором I тому “Собрания сочинений М. А. Максимовича”, що побачив світ уже наступного року. Цей том представляв “Отдел исторический” і був поділений упорядником на три умовні частини, що відповідно включали статті: 1) з історії Русі від найдавніших часів до половини XIII століття; 2) з історії Литовської Русі; 3) з історії козацтва.

15 липня 1876 р. Антонович з жалем повідомляв Б. Познанському, що Південно-Західний відділ Російського географічного товариства закривають і “говорят, что есть циркуляр, воспреещающий все издания на малороссийском наречи без исключения, даже печатание нот и сценические представления. Придется нам в чужом миру похмелье”.³⁸ Сам Антонович також мав чимало неприємностей, про що натякав Познанському: “Вообще год прожитой был одним из самых горьких годов жизни – подробностей писать не буду, - слава Богу, кажется минулося. Когда-нибудь при свидании расскажу. Были такие благодетели, что, не справясь с моим желанием, хотели мне доставить повышение по службе в виде места директора гимназии в Вологде и т. п.”³⁹

Після закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що виступив ініціатором видавничого проекту, ситуація з провадженням видання значно ускладнилося. 8 жовтня 1876 року Церковно-Археологічне товариство при Київській Духовній Академії заслухало пропозицію Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора О. М. Дондукова-Корсакова “принять на себя труд продолжать издание сочинений М. А. Максимовича, начатое Юго-Западным Отделом Императорского Географического Общества, напеча-

тавшого перший том цього зібрання, і нині остановившеся
вслідстві закриття упомянутого Отдела".⁴⁰

Звернення генерал-губернатора саме до Церковно-Археологічного Товариства, а не до Університету св. Володимира, було зумовлено рекомендацією Російського географічного товариства. Воно у відповідь на запит чиновника про можливі інституції, що могли б забезпечити продовження видання творів, рекомендувало "наиболее целесообразным просить об этом Церковно-Археологическое Общество при Киевской Духовной Академии, которое, по предмету занятий своих, так близко стоит к вопросам, исследованием коих занимался покойный".⁴¹

Заслухавши звернення О. Дондукова-Корсакова і обговоривши ситуацію, що склалася навколо видавничої програми, Церковно-Археологічне товариство постановило: "В виду несомненного достоинства ученых трудов покойного М. А. Максимовича, имеющих по большей части весьма близкое отношение к задачам и занятиям Церковно-Археологического общества, а также в память воспоминаний, связывавших покойного ученого с Киевской Духовной Академией, которой почетным членом он состоял с 1869 года, - принять предложение г. Генерал-Губернатора".⁴² Отже, пропозиція була прийнята.

Нагляд за процесом, що супроводжував видання "Зібрання сочинений М. А. Максимовича" доручався особливій комісії "состоящей под председательством товарища председателя Церковно-Археологического Общества, кафедрального протестанта П. Г. Лебединцева, из членов того-же Общества: И.И. Малышевского, В. Б. Антоновича и С. И. Пономарева".⁴³ Комісії також надавалось право відбору, редагування та упорядкування творів, що друкувалися, а також її зобов'язували вирішувати питання з цензурою, типографією і т. п. Призначена Церковно-Археологічним товариством комісія на засіданні 25 жовтня "поручила [...] редакцію 2-го тома В. Б. Антоновичу".⁴⁴

Другий том творів Михайла Олександровича за редакцією

В. Б. Антоновича вийшов друком у 1877 році і складався з трьох відділів, що мали відповідну нумерацію: II-історико-топографічний, III-археологічний, IV-етнографічний. У свою чергу другий відділ поділявся на чотири тематичні блоки, що присвячувалися: Києву і його околицям, Київському й Переяславському князівствам та останній Волинській землі.

Згодом у В. Антоновича почали загострюватися стосунки і з офіційною владою. Новий (з 1878 р.) генерал-губернатор М. І. Чертков поставив собі за мету звільнити його з університету і вислати з Києва.⁴⁵ В колі знайомих Антоновича ходив легендарний вислів Черткова: “Украинский вопрос окончится только тогда, когда я с корнем уничтожу эту хибарку на углу Кузнечной и Жилянской улиц”.⁴⁶ (будинок Антоновича).

Загалом ситуація, що склалася з підготовкою третього тому “Собрания сочинений М. А. Максимовича”, надзвичайно заплутана і потребує окремого детального вивчення, а тому є поза межами нашої розвідки. Зазначимо лише, що історико-філологічний факультет Університету св. Володимира, де тоді працював В. Антонович, ще 22 грудня 1877 року зробив подання Раді університету у якому йшлося про виділення коштів на завершення видання праць першого ректора “имея ввиду, как общепризнанное значение сих трудов..., так и несомненную пользу от сборного издания их для учащихся”.⁴⁷ Закінчувався документ словами надії “на соглашение Совета” і цікавою інформацією, що “по приблизительному расчету на издание потребуется до семисот рублей, уплата которых должна быть произведена немедленно по отпечатании, т. е. приблизительно 8 марта 1878 г.”.⁴⁸

Отже, очевидним є факт, що протягом 1877 року велися підготовчі роботи, які планувалося завершити виданням книги у березні 1878 року. Але хто проводив ці роботи? Чому книга третя побачила світ лише у 1880 році (і то за іншою редакцією, ніж заявлено у другому томі) і її видання взяв на себе Київський університет, а не продовжило Церковно-Археологічне това-

риство при КДА? І, нарешті, хто справжній ініціатор подання історико-філологічного факультету, що підписав декан В. Іконников?

Спробуємо відповісти на останнє питання, оскільки воно видається нам найважливішим у загальному контексті досліджуваної теми. На нашу думку ініціаторів подання могло бути декілька, але найвірогідніші з них – В. Антонович та О. Котляревський. Мотивація В. Антоновича зрозуміла – завершити розпочату справу, яку він ініціював. Слід також підкреслити, що ці дії відповідали стратегії Київської громади використати твори Максимовича з метою пропаганди українофільських поглядів.

Професор кафедри слов'янської філології Київського університету Олександр Котляревський⁴⁹ хоча і не був, через обставини, членом створених раніше комісій з видання спадщини Михайла Олександровича, проте давно проявляв значну зацікавленість нею. Народжений в Україні, випускник Московського (учень О. Бодянского, який у свою чергу за вчителя вважав М. Максимовича), професор Дерптського університетів він довгий час листувався з першим ректором Університету св. Володимира. Характер листування засвідчує їх ідейну близькість і спорідненість наукових поглядів.⁵⁰

Листи професора юридичного факультету О. Ф. Кістяківського, якому належить заслуга переміщення Олександра Олександровича з Дерптського університету до Київського, дозволяють побачити дещо інший ракурс проблеми ініціювання видання не лише третього тому творів. Так у листі до О. Котляревського від 24 травня 1875 року ним повідомлялося: “Что же касается изданий Максимовича, деятельность которого была многограннее и шире, то я весь за него”.⁵¹ Далі він продовжував: “Вам принадлежит первому мысль – Вы же ее должны осуществить. Пусть будет это первым делом Вашей деятельности в Университете. У нас ассигнуют [2500 р.?] на издание сочинений живых людей. Ничто не помешает ассигновать на сочинение

людей умерших”.⁵² Інформація О.Кістяківського підтверджує наявність у дерпського професора намірів видати творчий спадок Максимовича. Отже, Котляревський уже в 1875 році, а можливо й раніше, також мріяв видати праці Михайла Олександровича.

Переїхавши до Києва восени 1875 року, О. Котляревський ще більше наблизився до практичної реалізації свого задуму, але підготовчі роботи з видання творів Максимовича вже почалися і він не потрапив до складу робочих комісій. Біографи Олександра Олександровича не надто щедрі на інформацію про його участь, бодай, у виданні третього тому. Відомо лише, що в жовтні 1876 року він інформує петербурзького друга про закінчення друкування першого тому максимовичевих творів.⁵³ Як правило такі події, як вихід важливих для нього книг, не проходили поза його увагою і він реагував на них рецензіями чи повідомленнями у фахових виданнях. У даному випадку констатуємо повне мовчання, хоча на появу творів М. Іванішева того ж року професор відповів рецензією в “Университетских известиях” (1876р. №5).

Лише 12 грудня 1877 року він пише до О. Пипіна, що надішле третій том “сочинений Максимовича, содержащий труды его по лингвистике и истории русской словесности”.⁵⁴ А далі роз’яснює, що “они издаются тепер под моею, как у Вас говорят-редакцией”.⁵⁵ Проте тільки у 1880 році книга, нарешті, побачила світ. Олександр Кістяківський, що уважно слідкував за усіма подіями і не лише суспільно важливими, 21 квітня о 10 годині ранку зробив запис у своєму щоденнику: “Третьего дня посетил меня А.А. Котляревский. Принес 3-й том сочинений покойного М. А. Максимовича”.⁵⁶

Якщо порівняти зміст перших двох томів “Собрания сочинений М. А. Максимовича”, з першопочатково задекларованим у 1875 році планом видання, можна помітити деяку незначну невідповідність, яка зводилася до порушення нумерації відділів.

Коли долучити до цього ще й аналіз змісту третього тому, то стане очевидним – не виконаним залишилося завдання перевидання спадщини з природних наук, яку повинен був готувати до друку Опанас Рогович, що помер 1878 року. Оприлюднений у другому томі зміст третього також не співпадав з проголошеним раніше. Пояснення начеб-то просте: змінилися редактори – замість І. Малишевського та С. Пономарьова став О. Котляревський, що не брав на себе попередніх зобов'язань, а тому готував том у відповідності з власним баченням. Відповідно, що не всі “статьи беллетристического содержания, речи, биографии ученых”⁵⁷ потрапили до третього тому, як не знайшлося у ньому місця для біографії М. Максимовича.

Вірогідно, що Антонович розпочав підготовчі роботи з видання повного зібрання творів Максимовича відразу після рішення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства від 18.X.1873 р., яке ініціювало цей проект (а його включило до складу оргкомітету). Але роботи уповільнялися активною участю Володимира Боніфатійовича у підготовці та проведенні III Археологічного з'їзду в Києві (1874). По його завершенні він спробував одержати доступ до архіву, бібліотеки та колекцій небіжчика, щоб мати необхідні матеріали, а найголовніше – праці, для запланованого видання. Сергій Пономарьов підтверджує це припущення у своїй статті “Памятник М. А. Максимовичу (Последние дни его, портреты, библиотека, переписка),” опублікованій у 1875 році. Як безпосередній учасник і свідок подій, що розгорнулися навколо спадщини М. Максимовича, він інформував читачів “Киевлянина”: “Что касается рукописей и некоторых археологических памятников, то замечательнейшие из них, с согласия вдовы Михаила Александровича, взяты уже профессором В. Б. Антоновичем для университета св. Владимира. Им же взяты и некоторые собственные сочинения и издания Максимовича, для предполагаемого издания его сочинений.”⁵⁸

На жаль, Сергій Іванович свідчив лише, що рукописи та деякі археологічні експонати “взяты уже”, щодо творів Максимовича – вони “им же взяты”. Він не конкретизує коли це сталося і які кількісні параметри переданного. Зазначимо, що описуючи бібліотеку Максимовича (вірніше те, що від неї залишилося), один з найвизначніших бібліографів і бібліофілів ХІХ століття вказав нам загальну кількість книг за відділами. Так ним було описано: “по богословию – 160 названий, по филологии 50, по философии и истории литературы 120, по изящной словесности 125, по русской истории 175, по истории юго-западного края 60, по педагогике 50, по географии и путешествиям 50, по законоведению 10, по естественным наукам 115, по математике 30, по медицине и хозяйству 60, сверх того разных сочинений на польском языке 57, и собственных сочинений, имеющихя в нескольких экземплярах 26 названий.”⁵⁹

Після ознайомлення з наведеними цифрами, що стосуються кількісних показчиків бібліотеки, виникає думка – чому така мала кількість одиниць власних творів (26 назв у декількох примірниках) збереглася у книгозбірні Михайла Олександровича? Пояснення цьому факту можна шукати через наступне. Максимович, слідуючи існуючій традиції, переплітав власні статті та розвідки, що становили левову частку його наукового доробку, у спеціальні тематичні книги. Принаймні, частина їх (de visu переглянута нами) збереглася в фондах Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадцького, потрапивши туди у складі бібліотеки Антоновича. Про це свідчать помітки на полях книг, зроблені особисто попередніми власниками. (Нині варто, звичайно, відновити бібліотеку Антоновича, що потрапила до НБУВ, виділивши її в окрему колекцію. Це завдання видається нам цілком реальним.)

На жаль, історія бібліотеки та колекцій, як і доля рукописів Максимовича з документами, що належали йому, ще не вповні досліджені. Розпорошення приватного архіву почалося ще за

життя ученого, а продовжилося після його смерті, що обумовило унаслідування цього безцінного спадку різними особами та інституціями. Професор криміналістики Університету св. Володимира Олександр Кістяківський, у підтвердження означеної тези, ще 23 жовтня 1876 року занотував у своєму знаменитому щоденнику: “Был у попечителя. Пересматривал бумаги покойного Максимовича. Хочу приобрести старинные акты, до юридического быта Малороссии относящиеся. Отметил две связки.”⁶⁰ 7 травня 1880 року він же записав: “Был у Науменка. Пересматривал старые рукописи, оставшиеся от Максимовича. Нашел одно в высшей степени любопытное в нравственном отношении письмо.”⁶¹

Якщо факт непосредньої участі В. Антоновича у підготовці, принаймні, двох томів зібрання творів М. Максимовича є загальновідомим, то його практична робота з їх видання залишається малознаною. Матеріали особистого архіву Володимира Боніфатійовича дають змогу, хоча б частково, пролити світло на цю ділянку його роботи. Найцікавішою у цьому сенсі є записка з підрахунками витрат на друкування першого та другого томів складена і записана ним власноруч. З огляду на інформативну цінність цього документу для розуміння реальної участі її автора у виданні “Сочинений М. А. Максимовича”, наведемо її повністю, звівши до мінімуму втручання в текст та коментування.

“Получено было из юго-западного отдела Русского географического общества 1224 р. 9 ½ коп.

Выдано:

1. По счету типографии Фрица за печатание 1-го тома сочинений Максимовича от 30 октября 1876 года 326 р. 70 к.
2. За бумагу Дитятковской фабрики для печатания сочинений Максимовича 3 февраля 1877 280

3.	За доставку по адресам юго-западного отдела тюка книг, назначавшихся в библиотеку бывшего отдела 25 февраля 1877 г.		13 р.29 коп.
4.	В типографию Фрица в счет печатающегося II-го тома сочинений Максимовича 22 марта 1877 г.		100
5.	За перевозку музея и библиотеки из Рейтарской улицы ко мне		<u>11- 50 коп.</u>
6.	В счет печатания уплачено в типографию Фрица 30 июня		100
7.	В счет печатания в типографию Фрица 21 июля		100
8.	За 44 стопы бумаги Дитятковской фабрики 21 июля		220
9.	Еще уплачено Фрицу	<u>38-50</u>	1189 99
10.	За брошюровку 2-го тома		72 р.
			<hr/>
			1261 99 ⁶²

З наведеного звіту, який, очевидно, готувався для Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, ми дізнаємося про термін виконання деяких видавничих робіт та загальний кошторис. Мінімальні підрахунки переконують, що витрати на книги перевищували виділену для цього суму. Різниця у 72 рублі, мабуть, сплачувалася упорядником і не відомо, чи була у подальшому відшкодована з каси Відділу географічного товариства.

В особистому фонді В. Б. Антоновича збереглися деякі документи, пов'язані також з розповсюдженням ним першого тому зібрання творів М. Максимовича. Так 13 квітня 1877 року він одержав лист з Управління Київським учбовим округом за №4485 у якому висловлювалося прохання попечителя "вручить посланому при этом шестьдесят девять экземпляров 1-го тома полного собрания сочинений покойного профессора и Ректора

М. А. Максимовича, каковыя екземпляры будут разосланы Канцеляриею в учебные заведения Округа, заявившие уже на оные свое требование".⁶³ Аналогічні прохання надсилались йому протягом всього 1877 року: 24 травня на 19 примірників;⁶⁴ 20 серпня на 2 примірники;⁶⁵ 17 вересня на 1 примірник;⁶⁶ 27 вересня знову на 1 примірник для Ямпільського міського училища "заявившего на оный свое требование";⁶⁷ 24 жовтня на 2 примірники для Полтавської гімназії;⁶⁸ 3 листопада на 2 примірники для Кам'янець-Подільської гімназії.⁶⁹

Прохання надіслати книги першого ректора Університету св. Володимира надходили і безпосередньо від дирекції навчальних закладів, оминаючи офіційних посередників. Так 27 жовтня 1877 р. директор Кам'янець-Подільської гімназії направив доценту Київського Університету св. Володимира В. Б. Антоновичу "шесть рублей в уплату за два экземпляра недавно выпущенного в свет 1-го тома полного собрания сочинений Михаила Александровича Максимовича".⁷⁰ Книги планувалося використати для поповнення фундаментальної та учнівської бібліотеки гімназії.

З питань придбання та реалізації цих книг до Антоновича, крім представників державних інституцій, зверталися також приватні книготорговці. Зокрема, Микола Якович Оглоблін, комісіонер імператорського Університету св. Володимира, Київської Духовної Академії і типографії Другого відділення власної його імператорської величності канцелярії, що мав книжкові магазини у Києві на Хрещатику (будинок С. І. Літова) та в С-Петербурзі (на Малій Садовій будинок №4). 2 липня 1877 року він направив 42 рублі за 15 примірників творів (тобто по 2 руб. 80 коп. за книгу),⁷¹ а 1 грудня того ж року просив 10 примірників першого та 15 другого томів творів М. Максимовича. При цьому підприємець направляв гроші (59 руб. 50 коп.) та відповідні розрахунки за якими ціна 10 примірників першого тому становила 28 рублів, а 15 примірників другого тому 31 руб. 30 коп.⁷²

Кореспондентом і покупцем означених книг був також Льницький Лука Васильович – комісіонер Київської Археологічної Комісії, Київського товариства дослідників природи Київського відділення імператорського Російського технічного товариства з бурякоцукрової промисловості, що мав книготоргівлю у Києві на Хрещатику (будинок Кейля) та бібліотеку на вул. Володимирській (будинок Томари біля міського театру). Лука Васильович дав власноручну розписку про одержання для реалізації 100 примірників “Собрания сочинений М. А. Максимовича”.⁷³ Проте найбільшу партію книг М. Максимовича (за архівними матеріалами Антоновича) – 300 примірників відправили 10 листопада 1877 року до бібліотеки Київської Духовної Академії.⁷⁴

Документи свідчать також про випадки затримки з одержанням замовниками першого тому. Тоді “потерпілі” зверталися до Управління Київського учбового округу і канцелярія переадресувала їх прохання В. Антоновичу. Так штатний наглядач Гайсинського міського училища доповів Управлінню округу, що ним 26 лютого 1878 року було надіслано 3 рублі “на высылку для вверенного ему училища одного экземпляра 1-го тома полного собрания сочинений... М. А. Максимовича”, але до грудня “означенный экземпляр в Гайсинском училище не получен”.⁷⁵

Наведені факти переконливо свідчать, що В. Б. Антонович опікувався долею редагованих ним творів М. О. Максимовича і після їх виходу у світ, а гроші передавав родині Михайла Олександровича. Дбайливо збережені ним розписки, власноруч складені спадкоємцями першого ректора Київського університету, засвідчують достовірність цієї тези. Так дружина – Марія Максимович одержала 10 червня 1877 року “девятью шесть рублей за проданные 32 экз”.⁷⁶ згодом вона одержала ще 108 руб, що засвідчила своїм підписом.⁷⁷ 11 червня 1878 року вона знову пише: “За книги получила от Антоновича 45 р. Марья Максимович”. 1 лютого 1878 року Антонович ⁷⁸надсилає Марії Макси-

мович у Золотоношу Полтавської губернії ще 100 рублів, а поштову квитанцію залишає у власному архіві.⁷⁹ Син Максимовича – Олексій також брав книги батька і одержував за них гроші. 25 лютого 1878 року він залишив розписку: “...получил от Владимира Бонифатьевича 6 рублей. А. Максимович”⁸⁰, а 9 жовтня того ж року засвідчує: “...я взял у Владимира Бонифатьевича 5 экземпляров книг обох томов. А. Максимович”⁸¹.

На початку 1872 року стосунки між Максимовичем та Антоновичем були дещо натягнутими. Причиною цього стали дії доцента Університету св. Володимира І. Хрущова направлені на створення у Києві Історичного товариства Нестора-літописця. У листі до Петра Лебединцева від 17 січня 1872 року Михайло Олександрович, боляче реагуючи на перебіг заходів з організації товариства, з сумом і образою зазначав, що: “И. П. Хрущов, с Иконниковым, доцентом Антоновичем и другими, поспешил предвосхитить честь этого, уже много лет заветного мне дела...”⁸²

Перший ректор Київського університету ще з кінця 30-х років ХІХ ст. мріяв про створення у Києві наукового історичного товариства з широкими завданнями та спектром діяльності. Підтвердження цього факту ми знаходимо в листах митрополита Євгенія (Болховітінова) до І. Мурзакевича в Одесу за 1836 рік. У першому з них від 13 лютого говорилося про те, що “исторического общества и слуху нет, а только учрежден министером у нас комитет об отыскании древностей, но и к этому еще не приступили. Говорят, что зимой нельзя? Но будут ли отыскивать летом. Жатва многа, а делателей мало.”⁸³ Другий лист від 14 вересня сповіщає, що Євгеній і Максимович бажали переселення Мурзакевича з Одеси до Києва: “здесь вы сделали бы и редактором журнала и основателем русского исторического общества о чем здешние ученые и не думают, да и не умеют приняться”.⁸⁴ З третього послання від 21 грудня дізнаємося, що “От Максимовича нашего не ожидайте пособий. По слабому здоровью он и свои дела с трудом обрабатывает. Да и в Киеве еще

и не собраны древности. Это поле долго надо обрабатывать, а делателей у нас мало”.⁸⁵

Сам М.О. Максимович у “Письмах о Киеве и воспоминании о Тавриде” так згадував про виникнення ідеї історичного товариства і спробу її реалізувати: “В начале 1841 года, беседуя с Иннокентием, пришли мы к той мысли, что пора бы и в Киеве быть историческому обществу, когда есть оно не только в Москве, но уже и в Одессе. Князь С. И. Давыдов (попечитель) охотно взялся содействовать исполнению этой мысли, и не замедлил собрать у себя кружок любителей истории. Сохранился у меня подлинный лист – протокол того исторического вечера. В заглавии написано рукою Иннокентия:

Во имя Отца и Сына и Святого Духа. Аминь.

Киевское общество истории и древностей словенорусских.

Затем следует писанная рукою князя Давыдова программа, в тот вечер состоявшаяся [...]. Составление записки об обществе и его уставе возложено было на меня.”⁸⁶

Згодом складений проект статуту товариства, а також клопотання про його затвердження було передано через Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора Дмитра Бібікова до Петербурга. Але клопотання було відхилено, а згодом, у травні 1843 року, було прийняте рішення про організацію при Київському генерал-губернатору Тимчасової комісії для розгляду давніх актів.⁸⁷

Однак, означена комісія, з її спеціальними завданнями, не могла замінити історичного товариства, тому думки про необхідність його створення неодноразово виникали і далі в середовищі київських істориків, збирачів та шанувальників старовини. У Максимовича, за його словами, думка про організацію товариства відродилася “в исходе 1869 года, когда я зимовал в Киева. Некоторые из киевских любителей и ревнителей русской старины согласились тогда вместе со мною основать Киевское общество истории и древностей – при университете св. Вла-

димира. Но исполнение этого намерения, по разным причинам [...] отложено было впредь. Я предполагал, что оно сбудется в сентябре 1871 г., в завершение моего юбилея”.⁸⁸

Але ювілейні святкування з нагоди 50-ліття літературно-наукової діяльності⁸⁹ вибили його з колії, а вік і втома далися знаки. До того ж, не всі з співзасновників майбутнього наукового товариства на той час були в Києві. Тому 9 жовтня 1871 року ювіляр “простился с Киевом на всю зиму, но не расставшись с мыслью и намерениями относительно исторического общества”⁹⁰

Тим часом доцент Університету св. Володимира І. П. Хрущов, який лише нещодавно з’явився у Києві і за словами Максимовича “в ту пору был человек еще новый для Киева, еще не оравший и не сеявший на исторической почве здешнего края,”⁹¹ незалежно від Максимовича та частини його однодумців теж розпочав підготовчі роботи з організації ученого товариства.

У статті - поясненні на шпальтах “Киевлянина” І. Хрущов виклав власне бачення виникнення ідеї товариства. Сталося це тому, що у газеті від 11 листопада 1872 року (посилаючись на “Голос”) з’явилася інформація “что на днях в министерство народного просвещения поступило ходатайство об учреждении у Киеве Исторического общества Нестора-Летописца. Дело это в непродолжительное время внесено будет в комитет министров.”⁹² А оскільки в місті існувало, щонайменше два проекти історичних товариств, відомих В. Шульгину – І. П. Хрущова та М. О. Максимовича, редакції було незрозуміло, про який з них йшлося у повідомленні “Голоса”. Це змусило Івана Петровича викласти своє розуміння ситуації, зафіксованої “Киевлянином”, щоб усунути “новый разлад в небольшом кругу киевских ученых.”⁹³ Він повідомляв про ідею виникнення товариства так: “В небольшом кругу лиц, занимавшихся русскими историческими науками, в ноябре месяце [1871 р.- В.К.], в первых его числах возникла мысль об учреждении исторического общества.

Мысль эта, возникнув независимо, вполне отвечала потребности противупоставить слабости изолированного ученого труда силу ученого общения. Будущие учредители общества уже делились задуманными, и начатыми трудами за вечерней беседой, и мысль об образовании общества окрепла.”⁹⁴ Такою була його позиція, оприлюднена для широкого загалу.

Ще у листопаді 1871 року Іван Петрович порушив клопотання про історичне товариство в Києві. До складу його ініціативної групи увійшло до речі, також декілька осіб, що знали про наміри М. Максимовича створити подібне товариство при Університеті, але з більш широкими завданнями, ніж товариство ініційоване групою І. Хрущова. Товариство, зорганізоване останнім, одержало назву Нестора-Літописця і першопочатково не передбачало свого тісного зв'язку з Університетом.⁹⁵

Офіційне затвердження історичного товариства Нестора-літописця відбулося 24 листопада 1872 року⁹⁶, - за місяць перед тим, як був даний відповідний хід проекту Максимовича, що був викладений у належній письмовій формі лише у вересні 1872 року. Сам М. Максимович визнав цей факт. Полемізуючи з І. Хрущовим він зазначав: “В сентябре [1872 р.- В. К.] будучи в Киеве, я написал проект устава и предварительную записку, которая скреплена собственноручными подписями всех десяти членов основателей. Вручив, кому следовало, эти бумаги, я уехал из Киева 24-го сентября, опять на всю зиму, и доселе не знаю ровно ничего, какой дан ход этому делу, и как оно совершается.”⁹⁷ Не зайвим буде зазначити, що згадувана газетна стаття була написана на Михайловій горі 1 грудня 1872 року.

Клопотання про затвердження Київського Товариства історії і старожитностей при Університеті св. Володимира, ініційоване Максимовичем, було відхилене тодішнім міністром народної освіти графом Д. Толстим, як зайве після заснування історичного товариства Нестора-літописця.⁹⁸ У відмові, зокрема, зазначалося: “в другом подобном же обществе не может здесь

предстоять необходимости”⁹⁹ Відмова Міністерства визнати доцільним існування при Київському університеті історичного товариства, на яке так сподівався перший ректор, призвела у подальшому до злиття вже існуючого історичного товариства Нестора-літописця з пропонованим Михайлом Олександровичем та його однодумцями Київським Товариством історії, старожитностей і літератури в одне. Згодом думка про приєднання історичного товариства до Університету св. Володимира також була підтримана та реалізована,¹⁰⁰ але вже після смерті головного ініціатора цього проекту.

Ще на першому офіційному зібранні історичного товариства Нестора-літописця М. О. Максимовича обрали першим почесним членом товариства. Він у свою чергу відповів листом, у якому дякував членам-засновникам “за единодушное избрание” та заявляв: “С признательностью и удовольствием принимаю на себя звание сие, - и если Бог пошлет мне выздоровление, не примину принимать посильное участие в трудах Общества”¹⁰¹

Максимович, проте, не приховував своєї образи на частину тих, хто разом з Хрущовим виступали ініціаторами наукового товариства. “В том кругу, - жалівся він, - было три или четыре лица, которые за полтора года еще согласившись со мной на основание общества при университете, и не отставали от того соглашения.”¹⁰² Літній професор не називає їх прізвищ, але шляхом порівняння списків складу ініціативних груп із заснування обох товариств можна припустити, що він мав на увазі І. Малишевського, П. Терновського, П. Лебединцева та В. Антоновича.

Очевидно, що для Михайла Олександровича найнеприємнішим виявився сам факт забуття, адже “никто из Киева, всю зиму [1871-72 pp. -В. К.] не известил меня, что там, старанием И. П. Хрущова, уже состоялось при нем историческое общество. Я узнал о том в генваре нынешнего [1872 В. К.] года - из Петербурга, по двум приятельским письмам и по 3-му номеру

“Гражданина”.¹⁰³ Принаймні, одним із петербурзьких кореспондентів Максимовича був Петро Лебединцев, який саме у цей час знаходився на берегах Неви.

Вважаючи себе несправедливо ображеним, михайлогірський самітник опублікував 14 грудня 1872 року в “Киевлянині” В. Шульгина відповідь на попередньо зазначені пояснення І. Хрущова, що стосувалося передісторії виникнення в Києві ідеї історичного товариства. Літньому і хворому вченому було досить складно, зважаючи на особливості характеру, приховати своє невдоволення і навіть роздратування діями не лише І. Хрущова – його наступника по університетській кафедрі, але й інших осіб, у тому числі доцента Володимира Антоновича, на якого він покладав у Києві свої основні надії.

Володимир Боніфатійович, звичайно, побачив себе серед тих, про кого говорилося у статті, і хто знав про існування двох проектів товариств, але в силу різних обставин не повідомив про це Максимовича. Тому він миттєво відреагував на статтю в “Киевлянині” патріарха української історичної науки, головного рушія процесу організації історичного товариства в Києві. Вже 16 грудня 1872 року Антонович надіслав йому лист, який слід розцінювати як певне виправдання за свою участь у діях обох підготовчих комітетів, що ініціювали відкриття наукових товариств у Києві. Михайло Олександрович, як про це свідчать примітки на листі зроблені його рукою, одержав кореспонденцію 19 грудня 1872 року, а відповів майже через місяць – лише 18 січня наступного року.

Київський історик наступним чином виправдовував свою поведінку: “Очень не давно – только в прошлое воскресенье – Попечитель созвал заседание Общества истории и древностей – для обсуждения его устава. Это была главная причина моего к Вам молчания”¹⁰⁴. Відверто кажучи аргументація не дуже переконлива. Дії попечителя, якими б повільними у часі вони б не були, не могли завадити Антоновичу інформувати Максимовича

про підготовчу діяльність І. Хрущова з відкриття товариства. Причина його мовчання, очевидно, в іншому.

Далі Володимир Антонович інформує про перебіг зібрання у попечителя Київського учбового округу П. Антоновича. Він акцентував увагу як на головних моментах, так і другорядних деталях, відзначаючи, що на “заседании проект читался весьма подробно; попечитель заявил, что имеет от Вас полномочие видоизменять проект – впрочем перемены были сделаны незначительные; большинство собравшихся членов определили: рубрики почетных и неперемненных членов свести в одну. По совету Н. Х. Бунге, вычеркнули статью о бесплатной почтовой розсылке, так как это обстоятельство могло бы затормозить разрешение, ибо потребовались бы справки и сношения с министерством финансов, а между тем общество, состоя при университете, может отправлять свои пакеты за печатью правления. Все остальное осталось по старому.”¹⁰⁵

Знаючи про неприхильне ставлення колишнього завідувача кафедри російської словесності до свого наступника, Антонович не зовсім привабливо характеризує поведінку Івана Петровича: “И. П. Хрущов егозит не известно по какой причине, возбуждал, впрочем, большой смех у значительной доли публики.”¹⁰⁶ Така характеристика дій Хрущова, очевидно, була швидше фактом власного виправдання у тій ситуації, що склалася. Михайло Олександрович, звичайно, розумів це.

В останній період життя Михайло Максимович найактивніше листувався з Петром Лебединцевим – довголітнім редактором “Киевских епархиальных ведомостей” та протоієреєм Київського Софійського собору. Час від часу ім’я Антоновича з’являлося в їх листуванні, що засвідчує постійний інтерес обох до особи та наукової праці перспективного київського історика. Так 31 березня Петро Гаврилович інформує Максимовича: “В. Антонович полагает Киев[ский] Звенигород подле Хотова, а я говорю, что это не совсем по дороге, скорее в Буда-

евке, на пути, которой идет от Шулявки к Василеву справа почтовой дороги и которого поднесь придерживаются мужички, как более удобнаго и менее песчаного. И там и здесь городище.”¹⁰⁷

Вже 2 квітня того ж року Михайло Олександрович підготував відповідь своєму київському знайомому. Щодо тверджень Антоновича він мав власну думку, а тому просив передати колезі пораду: “Убедительно просил бы я Вл. Б. Антоновича отречься от приурочения одного Звенигорода к Хотову.”¹⁰⁸ У листі ми знаходимо також обґрунтування поглядів та передісторію питання, пов’язаного з проблемою географічного розташування Звенигорода. Максимович повідомляє, зокрема, що: “О подкиевском Звенигороде вопрос был мною поднят в Москве 1858 года, в споре с Беляевым, и потом с Погодиным, о месте ослепления Василька. И думать нечего, что его скорее надо предположить в Будаевку, чем в Хотов (удивительная несообразительность!). Но в моей посылочке бандерольной, с этою-же почтою посылаемой, найдете вы первоначальную догадку или загадку мою, что оный городишко был – на р.Ирпени, в Дзвонковой. Там могло быть, на полудороге к Василькову, благонадежное перепутье для сбора воев Киевской области в поход к Василькову, и обратно оттуда в Вышгород, не заходя даже в Киев.”¹⁰⁹ Ремарка “удивительная несообразительность” видається нам швидше емоційною реакцією, ніж зваженим рішенням, і тому не може розглядатися як об’єктивно оціночна, що характеризує вповні ставлення піонера українства до свого наступника впродовж останніх років його життя.

Володимир Антонович не залишив, на жаль, жодної закінченої спеціальної роботи, що присвячувалася оцінці поглядів та діяльності “старого українця.” Фрагментально він характеризував наукові здобутки Михайла Олександровича у своїх дослідженнях, але вони торкалися досить обмеженого кола проблем. Наукова полеміка між двома вченими, яка велася досить мляво

й ініціювалася переважно Максимовичем, також лише частково дає змогу прослідкувати тотожність та відмінність поглядів на різноманітні питання української історії, оскільки спектр обговорюваних ними проблем був досить вузький (виникнення козацтва, датування та класифікація зразків усної народної творчості, місцезнаходження давніх городищ та інші). Об'єктивно і повно (тобто у всіх проявах) висвітлити ставлення Антоновича до постаті та поглядів Максимовича досить складно. Найголовніша причина цього – недостатня джерельна база, що обумовлена як специфікою епохи, так і особливостями характерів і життєвими позиціями обох істориків.

Найповніші оціночні характеристики піонера українства, зроблені Володимиром Боніфатійовичем, що виявлені нами, містяться у виступі на ювілеї 50-річчя літературно-наукової діяльності Максимовича (1871), промові на засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства 18 листопада 1873 року з нагоди вшанування пам'яті колишнього першого ректора Університету св. Володимира та в неопублікованій замітці “Значение исторических трудов М. А. Максимовича”, що більше схожа на тези чи розгорнутий план. Щоб розширити уяву про взаємини різних поколінь українських діячів зупинимося детальніше на цих характеристиках.

На урочистостях, присвячених 50-літтю літературно-наукової діяльності Михайла Максимовича, що відбулися 1871 року в Києві, лунали в основному панегіричні оцінки його діяльності. І це – закономірно. Не став виключенням у цьому ряді і Антонович, який вітав ювіляра від імені молодого покоління, що вступило на шлях торований ним раніше, шлях, який він пройшов “с правдою и славою, во имя той отрасли науки, которой Вы (Максимович - В. К.) положили краеугольный камень.”¹¹⁰ Цією галуззю науки, на переконання Володимира Антоновича, стало спеціальне вивчення “южно-русской истории.”¹¹¹ Далі він просив у ювіляра благословіння для всіх “только что начавших,

начинающих или имеющих начать ту литературную и научную деятельность, на поле которой вы трудились полвека... Если, по воле судьбы, благословение ваше не наделит нас ни вашей известностью и славою, ни вашим критическим талантом, - то пусть оно ниспошлет нам то безпристрастие, ту правдивость и независимость научных убеждений, ту любовь к нашей родине, которыми постоянно отличались многочисленные труды ваши...¹¹²

Лист Максимовича до Степана Пономарьова – одного з перших своїх біографів, від 27 вересня 1871 року засвідчує також факт безпосередньо участь Володимира Антоновича у підготовці видання, присвяченого його ювілею. Михайло Олександрович сповіщав Пономарьова: “Вчера (тобто 26 вересня. – В. К.) я получил стихи Чубинского от В. В. Антоновича, и по его мнению достаточно будет этих да тех двух написанных приветов, т. е. Житецкого и Науменка; об остальных же можно только упомянуть, назвав только имена ораторов-импровизаторов.”¹¹³

Після смерті М. Максимовича відбулися загальні збори Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства, присвячені вшануванню його пам'яті. У протоколі засідання зазначалося, що “ученые труды покойного касались преимущественно сферы знаний, преследуемых Географическим Обществом [...] тем более, что в нашей среде есть лица, близко знакомые с его деятельностью.”¹¹⁴ На зібранні 18 листопада 1873 року, серед інших, був присутній Володимир Антонович, який разом з М. Драгомановим, П. Житецьким та М. Левченком проголосив промову. Виступаючі вказали “на заслуги М. А. Максимовича по этнографии, исторической географии и филологии здешнего края.”¹¹⁵ Виступи були “выслушаны с большим вниманием и сочувствием, причем после каждой речи Члены Отдела, по приглашению председательствующего, вставали в честь покойника.”¹¹⁶

На початку своєї невеликої промови Володимир Боніфатійович вибачався, що не мав можливості надати “скільки-нибудь подробный отчет о многосторонней деятельности М. А. Максимовича,” а тому обмежується лише вказівками “на некоторые крупнейшие факты, касающиеся деятельности М. А. Максимовича по археологии и исторической географии.”¹¹⁷ За його підрахунками протягом 55 літньої діяльності Михайло Олександрович написав більше 300 наукових праць. “Как в этнографии, так и в исторической географии, - він на думку доповідача, - является у нас начинателем многих отраслей науки. Он, можно сказать, создает историческую географию, положив своею монографиею “О десяти древних русских городах” начало исследованиям по истории заселения края и в особенности колонизации южно-русской.”¹¹⁸

Продовжуючи далі характеристику вченого, Антонович зосереджує увагу на тому, що: “Давая материал, без которого обработка исторической географии невозможна, он и в этом деле был пионером: с практическим направлением ума он не мог остановиться на теории и здесь взялся, как говорил он сам, за роль “каменьщика” русской истории, приготовляя отдельные “кирпичины” для здания этой науки.”¹¹⁹

Молодий науковець не оминув увагою і праць свого попередника з топографії давнього Києва та історичної географії “киевского княжения”, які на його переконання “могут быть названы азбукою для русских археологов”¹²⁰ Продовжуючи характеристику наукових здобутків Максимовича – археолога Володимир Боніфатійович особливу увагу акцентував на тому, що він “создал и особую отрасль науки – Велеграфию, т. е. описание древних каменных и бронзовых стрел. Всю свою деятельность в этом отношении он посвящал черному труду – собранию неведомых до того предметов и первоначальной их научной обработке и успел, как истинный знаток дела, находить пригодность для науки тех или других предметов. Результаты

такої діяльності можна буде оцінити лише внаслідок, коли розов'ється більш руська археологічна наука.”¹²¹

Підсумовуючи здобутки “старого українця” в царині вітчизняної історії Антонович наголошував що “заслуги Максимовича заключаються в тому, що він збирав такі предмети, які без нього залишилися б невідомими як напр. документи, збережені в родинних архівах; надписи на церковних і старопечатних книгах, історичні легенди і місцеві перекази. Матеріали послужили для його наукових робіт і доставили їм свіжість і новизну, якою вони завжди відзначалися.”¹²²

Закінчувався виступ зверненням уваги на досить рідкісні і знакові особисті якості, що вирізняли Михайла Олександровича – “необыкновенная поделчивость. Коллекции его были постоянно открыты для лиц разрабатывающих научно те предметы, которых они касались”¹²³ Про цю рису характеру майбутній професор достовірно знав з власного досвіду, оскільки належав до кола користувачів приватної колекції Максимовича.

Найповніша характеристика наукових поглядів М. О. Максимовича, що належить В. Б. Антоновичу, подана в тезах під назвою “Значение исторических трудов М. А. Максимовича,” які знаходяться в Інституті рукописів НБУВ НАНУ серед інших неопублікованих матеріалів його особистого архіву.¹²⁴ На жаль, текст В. Антоновича не датований. Найвірогідніше, що час його створення наближений до періоду безпосередньої участі автора в роботі над підготовкою до друку зібрання творів Михайла Олександровича. Аналізуючи зміст і структуру рукописного тексту “Значение исторических трудов М. А. Максимовича” можна припустити, що він готувався як основа майбутньої вступної статті до відповідних томів повного зібрання творів ученого-енциклопедиста, яке планувалося. У повному обсязі реалізувати означене видання не вдалося, але структура побудови першого і другого томів тритомного видання, що побачили світ протягом 1876-77 років за редакцією Антоновича,

свідчать – тематично книги відповідають внутрішній конструкції аналізованої записки. Питання про те, що з'явилося раніше - тези про Максимовича чи зібрання його творів, потребує додаткового вивчення, але їх тематична спорідненість не викликає сумніву.

Починається записка “Значение исторических трудов М. А. Максимовича” тезами, що повинні, на думку автора, характеризувати стан історичної науки в Росії “в начале деятельности Максимовича: Кармазин, Устрялов, Морошкин, Ходаковский.”¹²⁵ Продовжують її відомості “имевшиеся в то время об истории южной и западной России: польские хронографы: Длугош, Бельский, Кромер, Стрыйковский; летописные русские своды XVIII ст., Синописис, летопись Рубана, подложная История Руссов, приписывавшаяся Георгию Конисскому, история Бантыш-Каменского.”¹²⁶ Автор констатує відсутність у той час археографічних видань та збірників.

Вихідним теоретичним пунктом історичних праць Максимовича, на думку Антоновича, стала “строгая критика источников и поверка фактов, расчистка легендарного материала; выводы основане исключительно на критически проверенных фактах.”¹²⁷ Михайло Олександрович писав короткі монографії, очевидно, через “не возможность широких обобщений”¹²⁸ Володимир Боніфанійович поділяє думку про те, що “Максимович сам определял характер своей исторической деятельности: “В истории я каменщик, не архитектор.””¹²⁹ Основним змістом його роботи стала: “Отделка отдельных “камней”, заготовка материалов для будущих исторических построек. Только после такой отделки материала возможны были труды его приемников: Костомарова и других.”¹³⁰ Далі у записці підкреслюється, що праці Михайла Максимовича “относятся ко всем периодам южнорусской истории и представляют ряд монографий по отдельным сюжетам, - монографии многочисленны, можно обратить внимание на важнейшие, принесшие новые взгляды на

историю и являющие поныне весьма важный исторический материал.^{»131}

Потім іде перерахування найвагоміших, на думку автора, робіт, що засвідчують зацікавлення колишнього ботаніка княжим, литовським та козацькими періодами української історії, у стислій формі наводяться найголовніші з наукових здобутків та частково окреслюється методика дослідження. Враховуючи значимість, зазначеної частини роботи, що не друкувалася, наведемо фрагмент з неї повністю, без втручання в текст. Авторська схема така: «Для княжеского периода: Откуда пошла Русская земля и о происхождении Варяго-Руссов, теории Нормандская и Поморская и дальнейшая разработка этого вопроса, - о мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом. Теория Погодина и ее опровержение.

Литовский период западно-русской истории; генеалогические разыскания: письма о князьях Острожских, установление родословной по помянникам – князья пинские не галицкие. Родословная князей Корецких. О надгробиях в Печерском монастыре (по Кальфонскому). Гольшанские, Олельковичи, Вишневецкие, Полубецкие, Тишкевичи и т. д. Ошибки и извращения польских геральдистов – оправдано дальнейшими работами: Стадницкий, Бонецкий, Вольф.

Козацкий период: О Петре Конашевиче Сагайдачном. Значение этой монографии. Обзор городовых полков и сотен. Летописи, документы, частные архивы – труд кропотливый – топография, административное деление, номенклатор начальствовавших лиц и краткие их биографии. Рецензии на выходившие постепенно сборники материалов и более важные исторические труды. Беспощадная критика необоснованных положений, требование критического отношения к источникам, гонение легендарных сказаний, польза от этих приемов – Письма о Богдане Хмельницком; исторические письма о казаках

приднепровських.”¹³²

На думку Антоновича головним захопленням його попередника і наукового опонента були питання давньої топографії, про що останній засвідчив своєю дискусією з М. Закревським з приводу розташування замку литовського періоду в Києві. Важливими також були праці “историко-топографические: монографии об исторических местностях Киевской, Переяславской и Волынской земель; древняя топография Киева; разыскания об истории отдельных храмов, зданий и урочищ. – Об участии и значении Киева в общей жизни России. Очерк Киева. Топографические заметки Киевлянина.”¹³³ Не пройшли поза увагою Володимира Боніфатійовича “план древнего Киева до Ярослава и после него”¹³⁴ та праці з археології. Особливо виділяє він статтю “Украинские стрелы с древнейших времен” зазначаючи, що їх класифікація зроблена колишнім природознавцем “по образу классификации естественно-научной”¹³⁵

Підсумувавши найголовніші результати наукової діяльності Михайла Максимовича автор незавершеної замітки прийшов до висновку, що найважливішим його досягненням стало “введение положительного метода, создание нового течения в изучении местной истории.”¹³⁶ Антонович, чи не вперше серед українських науковців, назвав Максимовича позитивістом. Ця характеристика не була відома широкому загалу, включаючи вузьке коло біографів видатних українців. Але саме вона найбільш рельєфно і повно, з погляду Антоновича, засвідчувала значення Максимовича для України і, відповідно, характеризувала ставлення Володимира Боніфатійовича до постаті свого великого попередника.

Потрібно пам'ятати при цьому, що він характеризував наукові, а не політичні погляди свого попередника. Вписувати його в координати тодішнього українофільства, через постійні гоніння політичного характеру, було небезпечно (навіть з огляду на те, що останній представляв етап українського руху, який для

Володимира Боніфатійовича вже минув). Можливо саме тому редактор двох томів зібрання творів М. Максимовича відмовився від написання вступної статті до видання, розуміючи, що розмежовувати Михайла Олександровича як науковця і "старого українця" неможливо і навіть шкідливо.

Сучасний український дослідник М. Дмитренко, поділяючи погляд В. Антоновича, також вважає М. Максимовича позитивістом і дотримується думки, що на його прикладі, в "українській гуманітаристиці можна побачити перехід від розквітлого романтизму до нової позитивістської доктрини."¹³⁷ Вихований у дусі натурфілософської школи, М. Максимович вважав, що пізнання природи й суспільства мусить спиратися на результати наукових досліджень, суворо аналітичного й обережно синтетичного, а тому позитивного, бо філософія може бути в кожному витворі розуму і всяка наука повинна бути філософською.¹³⁸

Цей перехід (від романтизму до позитивізму, а від останнього до наукової об'єктивності та застосування адекватних методів дослідження матеріалу), зрозуміло, не мав, - на думку М. Дмитренка, - різких виявів межового плану, а відбувався поступово й все проникаюче, комплексно.¹³⁹

Враховуючи все вище означене, варто у подальшому спробувати розглянути характер стосунків Максимовича і Антоновича у більш широкому контексті, а саме через призму тяглості української історіографічної традиції. Вже тепер можна прослідкувати певні закономірності: Максимович розпочав в українській науковій традиції перехід від романтизму до позитивізму, а завершилось становлення позитивізму, як методології в українській історичній науці, працями Володимира Антоновича. Така постановка питання може виявитись продуктивною для подальшого вивчення проблемних питань української історіографії XIX ст.

- 1 Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України (Збірник статей). – Мюнхен, 1959. – С. 2.
- 2 Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому (1838-1873) // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1887. Кн.1. – М. 1887. – С.172.
- 3 Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т.1. – К., 1997. – С. 172.
- 4 Там само. – С. 172.
- 5 Там само. – С. 180
- 6 Антонович В. Что об этом думать? // Основа. – 1861. – Кн.7. – С. 7-13.
- 7 Антонович В. Моя исповедь // Основа. – 1862. – Кн.1. – С. 83-96.
- 8 Детальніше див.: Ульяновський В. І., Короткий В. А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С. 88-93.
- 9 Див.: Максимович М. А. Собрание починений. Т.1. – К., 1876. – С. 277-316; Максимович Михайло У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Упор. і вст. ст. В. Короткого. – К., 2003. – С. 114-149.
- 10 Там само. – С. 114.
- 11 Там само. – С. 114.
- 12 Там само. – С. 114.
- 13 Там само. – С. 114.
- 14 Там само. – С. 114-115.
- 15 Максимович М. О Богдане Братковском / Максимович М. А. Собрание сочинений. Т.1.- К., 1876. – С. 539-540.
- 16 Див.: Акты о козаках (1679-1716) // Архив Юго-Западной России. – Ч. III. – Т.2.
- 17 ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442, оп. 815, спр. 391, арк. 1-6.
- 18 Переписка М. А. Максимовича с П. Г. Лебединцевым (1873-1873) // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVI (сентябрь). – С. 408.
- 19 Максимович Михайло Листи / Упор. і вст. ст. В. Короткого. – К., 2004. – С.146.
- 20 Переписка М. А. Максимовича с П. Г. Лебединцевым... // Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII (октябрь). – С. 127.
- 21 Там само. – С. 130.
- 22 Там само. – С. 130.
- 23 Там само. – С.133.
- 24 Там само. – С. 133.
- 25 Письма Михаила Александровича Максимовича к Осипу Максимовичу Бодянскому (1838-1873) // ЧОИДР. – 1887. – Кн.1. – С. 171.

- 26 Там само. – С. 171-172.
- 27 Там само. – С. 172.
- 28 Детальніше див: Гарасим Ярослав Культурно-історична школа в українській фольклористиці. – Львів, 1999. – С.66-67.
- 29 Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. – Т. 2. – К., 1997. – С. 428.
- 30 Записки Юго-Западного Отдела императорского русского географического общества. – Т.1. За 1873 год. – К., 1874. – С. 62-63.
- 31 Там само. – С. 63.
- 32 Максимович М. А. Собрание сочинений Т. 1.-К., 1876. – С. III.
- 33 Там само. – С. III.
- 34 Там само. – С. IV.
- 35 Там само. – С. IV.
- 36 Там само. – С. IV-V.
- 37 Там само. – С. V.
- 38 Бужинський М.Листи В. Б. Антоновича до Б. С. Познанського //Україна. – 1928. - №5. – С. 101.
- 39 Там само. – С. 101.
- 40 Максимович М. А. Собрание сочинений. Т. II. -К., 1877. – С. III.
- 41 Там само. – С. III.
- 42 Там само. – С.IV.
- 43 Там само. – С. IV.
- 44 Там само. – С. IV.
- 45 Детальніше див.: Ульяновський В. І., Короткий В. А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С. 56-59.
- 46 Дорошенко Д. Володимир Антонович. – Прага, 1942. – С. 85.
- 47 Державний архів м. Києва (далі ДАК) Ф. 16, оп. 1, спр.186, арк.1-2.
- 48 Там само. – арк. 2.
- 49 Про нього див.: Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета св. Владимира (1834-1888). Составлен и издан под редакцией ордин. проф. Иконникова. К., 1884. – С. 303-325.
- 50 Детальніше див.: Данилов В. А.А. Котляревский и М. А. Максимович // Русский филологический вестник. – 1909. – Т. LXI. - №1. – С. 113-120.
- 51 Російська Національна Бібліотека в Санкт-Петербурзі Відділ рукописів (далі РНБ СПб ВР) Ф. 386, од. зб. 53, арк. 34 зв.
- 52 Там само.- арк. 34-34 зв.
- 53 Очерк биографии профессора А. А. Котляревского составленный членом-корреспондентом имп.АН А. А. Пыниным // Сочинения А.А. Котляревского.- Т. IV. - СПб., 1895.- С. СХХVIII.
- 54 РНБ СПб ВР Ф. 621, од. зб.441, арк.15.

- 55 Там само. – арк. 15.
- 56 Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885). У двох томах. Т. 2. (1880-1885).- К., 1995. – С. 133.
- 57 Максимович М. А. Собрание сочинений Т. II.- К., 1877. – С. IV.
- 58 Пономарев С.И. Памятник М. А. Максимовичу (Последние дни его, портреты, библиотека, переписка) // Киевлянин. – 1875. - №108. – С. 2.
- 59 Там само. – С. 2.
- 60 Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885). У двох томах. – Т.1. – К., 1994. – С. 200.
- 61 Там само. – Т.2. – К., 1995. – С. 151.
- 62 НБУВ НАНУ ІР. Ф. II, спр. 30563, арк. 1.
- 63 НБУВ НАНУ ІР. Ф. II, спр. 30559, арк. 2.
- 64 Там само. – арк. 3.
- 65 Там само. – арк. 5.
- 66 Там само. – арк. 7.
- 67 Там само. – арк. 9.
- 68 Там само. – арк. 11.
- 69 Там само. – арк. 13.
- 70 Там само. – Ф. II, спр. 30560, арк. 1.
- 71 Там само.- Ф. II, спр. 30561, арк. 3.
- 72 Там само. – арк..1.
- 73 Там само.- Ф. II, спр. 30561, арк. 2.
- 74 Там само. - Ф. II, спр. 30562, арк. 5.
- 75 Там само. – арк. 15.
- 76 Там само.- Ф. II, спр. 30562, арк. 9.
- 77 Там само. – арк. 9.
- 78 Там само. – Ф. II, спр. 30570, арк. 1.
- 79 Там само. – арк. 4.
- 80 Там само. – Ф. II, спр. 30562, арк. 4.
- 81 Там само. – арк.7.
- 82 Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVIII.- С. 480.
- 83 Киевские епархиальные ведомости. – 1868. - №10. – С. 380.
- 84 Там само. – С.383.
- 85 Там само. – С.385.
- 86 Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде Михаила Максимовича.- СПБ., 1871.- С. 114- 115.
- 87 Документ див.: Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 135.
- 88 Максимович М. А. Нечто об учреждении в Киеве исторического общества // Киевлянин. – 1872. - №149. – 14 декабря. – С. 2.
- 89 Детальніше див.: Юбилей Михайла Олександровича Максимовича.

- (1821-1871). – Киев, 1871. – 74с.
- 90 Максимович М. А. Нечто об учреждении...С. 2.
- 91 Там само. – С. 2.
- 92 Киевлянин. – 1872. - №135. – 11 ноября. – С. 2.
- 93 Хрущов И. Объяснение //Киевлянин. – 1872. - №138. – 18 ноября. – С. 3.
- 94 Там само. – С. 3.
- 95 Див.: 25-летие исторического общества Нестора-Летописца. – К., 1899. – С. 3-4.
- 96 Там само. - С. 4, 22; Хрущов И. Историческое общество Нестора-летописца в Киеве // ЖМНП. – 1873. – Ч. CLXVI. – Март. – С. 32-36.
- 97 Максимович М. А. Нечто об учреждении... С. 2.
- 98 25-летие исторического общества...С. 4.
- 99 Университетские известия. – 1874. - №6. – С. 11.
- 100 Университетские известия. – 1874. - №3. – С. 11-12; №6.- С. 11-12; 25-летие исторического общества...С.25-26, 31-32.
- 101 25-летие исторического общества...С. 32.
- 102 Максимович М. А. Нечто об учреждении...С. 2.
- 103 Там само. – С. 2.
- 104 Ульяновський В. І., Короткий В. А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С. 155.
- 105 Там само. – С. 155.
- 106 Там само. – С. 155.
- 107 Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXVII (декабрь). – С.503.
- 108 Там само. – С. 504.
- 109 Там само. – С. 504.
- 110 Юбилей Михаила Александровича Максимовича (1821-1871). – К., 1871. – С. 46.
- 111 Там само. – С.46.
- 112 Там само. – С.47.
- 113 Письма И. С. Аксакова, Н. П. Барсукова, П. С. Билярского, О. М. Бодянского, кн. П. А. Вяземского, В. П. Гаевского, Г. Н. Геннади, Н. В. Гербеля, Г. З. Елисеева, П. А. Ефремова, Н. И. Костомарова, М. А. Максимовича, В. И. Межова, М. П. Погодина, А. Н. Пыпина, М. М. Стасюлевича, М. И. Сухомлинова, Н. С. Тихонровой и А. А. Хованского к библиографу С. И. Пономареву. – М., 1915. – С. 37.
- 114 Записки Юго-Западного Отдела императорского Русского Географического общества. – Т.1. За 1873 год. – К., 1874. – С. 61.
- 115 Там само. – С.62.
- 116 Там само. – С.62.
- 117 Там само. – С.78.
- 118 Там само. – С.78.

- 119 Там само. – С.78.
- 120 Там само. – С.78.
- 121 Там само. – С. 78-79.
- 122 Там само. – С.79.
- 123 Там само. – С. 79.
- 124 НБУВ НАНУ ІР Ф.І. спр. 7902, арк.1-1 зв.
- 125 Там само. – арк. 1.
- 126 Там само. – арк. 1.
- 127 Там само. – арк. 1.
- 128 Там само. – арк. 1.
- 129 Там само. – арк. 1.
- 130 Там само. – арк. 1.
- 131 Там само. – арк. 1.
- 132 Там само. – арк. 1-1зв.
- 133 Там само. – арк. 1зв.
- 134 Там само. – арк. 1зв.
- 135 Там само. – арк. 1зв.
- 136 Там само. – арк. 1зв.
- 137 Дмитренко Микола Українська фольклористика другої половини XIX століття: Школи, постаті, проблеми. – К., 2004. – С. 163.
- 138 Детальніше див.: Максимович М. А. Письмо о философии. – М., 1832. – 11с.
- 139 Дмитренко Микола Українська фольклористика... - С. 158.